

A MAGYAR MADÁRTAN 150 ÉVE

Kezdetek: Őskortól a hőskorig

A cím már önmagában sejteti, hogy történelmi eseményekről olvashat a kedves érdeklődő. Ugyanis a 2019-es esztendő több szempontból is jelentős. Először is, jelen folyóirat, melyet kezében tart a Kedves Olvasó, elérkezett a 150. évfolyamához, ami azt jelenti, hogy a Természet Világa már 1869 óta (akkor még Természetudományi Közöny néven) rendszeres, havi tudósítója a legfontosabb tudományos eredményeknek. Ehhez az évfordulóhoz szeretnék csatlakozni jelen összefoglaló tanulmánnyal, egy olyan sorozat első részeként, amelyben a XIX. század második felétől napjainkig terjedő időszakot kívánom áttekinteni, a magyar madártani kutatások vonatkozásában.

Mielőtt belevágnék a másfél évszázadot felölelő időszak bemutatásába, engedjék meg, hogy röviden ismertessem a cikksorozat tartalmát, mintegy kedvcsináló gyanánt. Ha belegondolunk abba a ténybe, hogy az 1800-as évek második felében történt események résztvevőit közvetlenül ismerő személyekkel már csak néhányan találkozhattak, miközben a korszak a magyar tudományos és közélet egyértelmű felvirágzásának ideje, akkor sokak számára az az időszak rejti a legtöbb érdekességet. Ebben a részben, elsősorban ezt a csaknem egy évszázadot tekintem át a teljesség igényével bár, de annak csaknem megvalósíthatatlansága miatt, kiragadott képeken keresztül. A sorozat további tagjai érinteni fogják majd a 150 év fontosabb személyiségeinek, intézményeinek, kutatásainak, folyóiratainak, kiadványainak bemutatását az ornitológia területéről, a napjainkban elért kiemelkedő tudományos eredmények egy-egy példájával bezárólag.

A kiegyezés előtt

Ahhoz, hogy pontosabb képet kapjunk a magyar madártani kutatások kialakulásáról, dióhéjban célszerű a régmúltra is visszatekintenünk. Az a tény, hogy a természet, az állatok és köztük a madarak az ősi időkben is jelentős szerepet töltek be az emberek kultúrájában és hitvilágában, nem kérdéses. Számos kézzel fogható emlék, lelet árulkodik erről (rövid összefoglalásért lásd [9]). Az idő előrehaladtával azonban egyre inkább megjelentek azok a hasznosítási formák is, melyek gazdasági célokat szolgáltak. A vadászat és solymászat a királyi

udvarokban, előkelőségek körében kedvelt időtöltés volt. Ilyen vonatkozásban Nagy Lajos királyunk solymászmeisterének munkája az első jelentős anyagok egyike, melyről sajnos csak külföldi átvételek és hivatkozások maradtak fenn [7]. Szintén a XIV. századból származik néhány olyan településnév említése (pl. Túzoktelke), melyek madárnevet tartalmaznak. Ebből az időszakból közel 70 magyar madárnevet ismerünk. Az ezt követő néhány

évszázadban főleg a vadászattal, vadgazdálkodással kapcsolatos dokumentumok maradtak fenn, melyek közül többet az első természetgazdálkodási törvények közé is sorolhatunk.

A XVIII. század a biológia más területein egyaránt úttörő időszaknak számít. Magyar vonatkozásban is találunk jeles egyéniségeket és munkásságokat, jóllehet ezek még nem váltak nemzetközileg ismertté. Csernák László 1773-as tanulmánya a légzésről tekinthető az első madáranatómiai munkának, míg Johann Baptist Molnár (Csécsényben, valószínűleg a mai Rábacsécsény településen született) 1780-as művében latinul írt a madarak élettanáról [7]. Megemlítendő még Benkő József műve Erdély madarairól, melyben már a nem sokkal korábban Linné által kidolgozott nevezéktant használta, továbbá Huszthy Zakariás 1781-es tűzok monográfiája.

Ettől az időszaktól számítva, gyakorlatilag rendszeresnek mondhatóak a madártani közlemények megjelenései, akár könyvekről, leírásokról vagy újságbejegyzésekről legyen szó. A Nemzeti Múzeum 1802-es megalapítása többek között a magyar madártan fejlődését is újabb szintre emelte. Frivaldszky Imre, az állattani gyűjtemény vezetőjének hatására az 1840-es évek végére már több száz madárpreparátum gazdagította az állattárat, melyek között Kis-Ázsiából, sőt már távolabbról (India) származó anyagok is megtalálhatóak voltak. 1834-től Petényi János Salamon került Frivaldszky mellé, aki többek között Brehmmel is jó kapcsolatban volt; ennek köszönhető, hogy az első nemzetközileg ismert magyar ornitológussá válhatott. A nemzetközi kutatások kibontakozása során már a tengerentúlról is érkeztek madárpreparátumok. A Magyar Természettudományi Társulat 1841-es megalapítása újabb lépés volt, az itt említendő ornitológusok közül többen is e társulat biológiai szakosztályának tagjai voltak [1]. A szabadságharc szomorú végkimenetelle ellenére tovább folytak a madártani kutatások és gyarapodott a Múzeum és más intézmények gyűjteményei is. Külföldre került magyarok százszámra küldték az anyagokat, az Amerikai Egyesült Államokból, Mexikóból, Egyiptomból, sőt Jáva szigetéről is. Ebben az időszakban, az akkori Magyarországon ismert madárfajok száma megközelítette a háromszázat [1;7].

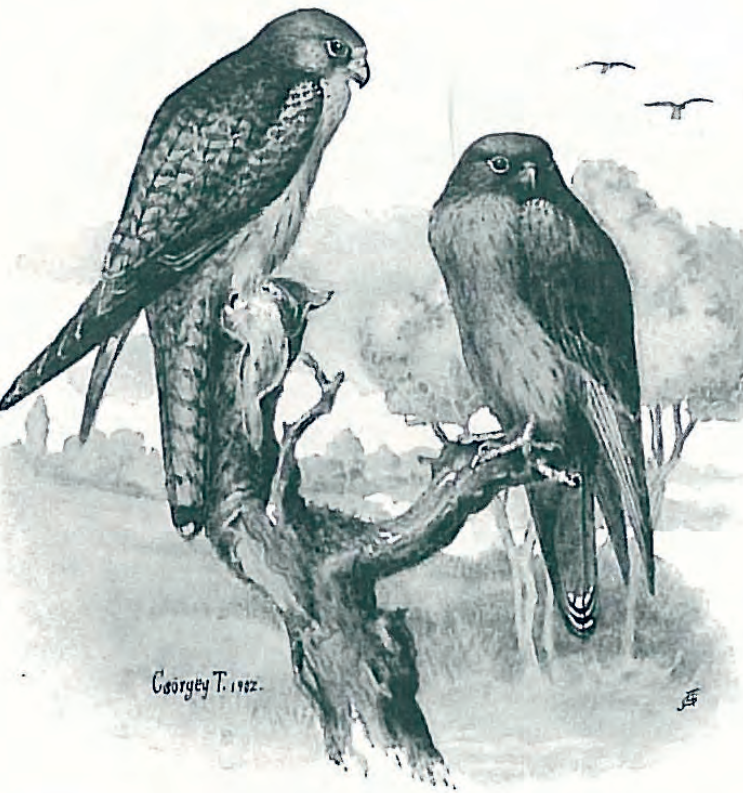
Százötven évvel ezelőtt - 1869

A közismert gazdasági-politikai események mellett, mind Magyarországon, mind pedig más államokban, jelentős természetvédelmi és madártani lépések történtek 1869-ben, valamint a környező években. 1868-70 között indult útjára az a távol-keleti expedíció, amelynek hozományaként Xántus János

mintegy ezer madár- és fészekmintát küldött haza, tovább gyarapítva a Múzeum gyűjteményét [7]. Rendszeressé váltak az expedíciók és gyűjtő utak a világ minden tája irányába. Mindamelllett, hogy Szily Kálmán 1869-ben megalapította jelen folyóirat elődjét, a Természettudományi Közönyt, a madárvédelemben is jelentős előrelépések történtek. Amíg 1869-ben, az Egyesült Királyságban elfogadták a tengeri madarak védelméről szóló törvényt, addig hazánkban még csak készülöben voltak madárvédelmi egyezmények (természetesen több ország részvételével). Mindazonáltal, a kontinensre szűkítve a kört, az énekesmadár-védelmi nyilatkozat tekinthető az első ilyen intézkedésnek, melyet az Osztrák-Magyar Monarchia és Olaszország írtak alá 1875-ben [6;7]. Ezek a törekvések még gazdaságilag hasznos és káros csoportokba sorolták a madarakat, ami nagyban különbözött a mai megítéléstől. Így például a seregélyek hasznosnak, míg szinte az összes ragadozó faj (keselyűk, sasok, baglyok) károsnak minősültek [6].

Az első 75 év (1869-1944)

Abban az időben még lehetett polihisztornak lenni és nem kétséges, hogy Herman Ottó is ilyen személy volt [10]. Az állatvilág számos csoportjával foglalkozott, az egyenesszárnyúaktól, a pókokon át egészen a madarakig. Ő hozta létre 1877-ben a Természettudományi Füzetek múzeumi kiadványt, abból a felismerésből, hogy a magyar kutatóknak szükséges eredményeiket közzétenni. Így a kezdetben magyarul megjelenő tanulmányok mellett németül, angolul és más nyelveken írott cikkek is közlésre kerültek, mind magyar, mind pedig külföldi kutatók szerzőségében. 1903-tól *Annales (Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici)* címmel jelenik meg, mint a Magyar Természettudományi Múzeum évkönyve.

Egyre magasabb szinten folytak a madártani kutatások, amely az egyetemet végzett madarászok, mint Madarász Gyula, tevékenységének is köszönhető [7]. Az ország legkülönbözőbb tájegységeire jutottak szakértők (Kuhn Lajos, Jukovics Antal, Lázár Kálmán stb.), akik a kisebb-nagyobb régiók madártani értékeit vizsgálták. Törekedtek arra is, hogy megfelelő magyar szaknyelvet alakítsanak ki az ornitológia számára [1]. Kiemelendő előrelépés, hogy az anatómiai-élettani irányok mellett az ökológia, viselkedésbiológia fontosságára is egyre nagyobb hangsúly került. Victor von Tschusi zu Schmidhoffen a korabeli madarászok kiemelkedő támogatója volt, aki maga is aktívan részt vett a megfigyelésekben. Ő tette közzé az 1881-1887 közötti madárvonulási adatokat, melyek feldolgozásában, többek között, Chernel István is részt vett.

Szerencsére nemcsak a természettudósok, de a Monarchia előkelőségeinek körében is akadtak pártfogói a madártannak. Rudolf trónörökös támogatásával valósult meg az első nemzetközi ornitológiai kongresszus Bécsben, 1884-ben. Sajnos a következő alkalmat, melyet 1891-ben Budapesten rendeztek, már nem érthette meg [10;7]. A második ornitológiai kongresszust Herman Ottó szervezte, aki kiemelkedő kutatókat kért fel az egyes szakterületek eredményeinek összefoglalására (manapság plenáris előadóknak nevezzük az ily módon meghívott személyeket). Ezek a törekvések alapvető jelentőséggel bírtak, olyannyira, hogy 1934-ben is iránymutatóként emlegették az oxfordi kongresszuson [10;7]. Herman Ottó és Palmen a madárvonulás témakörét dolgozták fel. Gondoljunk csak bele, mekkora teljesítményre utal az a tevékenység, amelyet a jelenlegi számítógép és digitalizált világ létezése nélkül végeztek el.

Az egyéves munka, melyet tizenhat kutató végzett el a kongresszus előtt, megalapozta a rendszeres vonulás-kutatást, mely csaknem tíz évvel előzte meg az első

sikeres madárgyűrzési kísérletet a dán ornitológus, Hans Christian Mortensen által, 1899-ben [10]. A madárvonulás kutatása és a szükséges hálózat kiépítése volt az újonnan alapított Magyar Ornitológiai Központ (MOK, 1893 – az első világháború után Magyar Madártani Intézet) főbb feladatainak egyike. Ahhoz, hogy az összegyűlt adatokat és eredményeket közzétegyék, 1894-ben létrehozták az Aquila című folyóiratot.

Mіндеzen tevékenységek nemzetközileg is elismertté tették a magyar madártant. A budapesti kongresszus után, négyévente rendeztek találkozót Európa városaiban. Ezeken az eseményeken mindig képviselte a magyar ornitológusokat küldöttség is. Az 1930-as kongresszuson Schenk Jakab és Csörgey Titusz mellett Lambrecht Kálmán vett részt, aki a nyitóelőadást tartotta. A korábban említett oxfordi kongresszuson Nagy Jenő, Keve András és Studinka László volt jelen, részben önköltségen. A magyar madarászok nemzetközileg is ismertté és elismertté váltak. Többeket rangos szervezetek választottak soraikba, egykori nevükön: Amerikai Ornitológusok Egyesülete (American Ornithologists Union), Angol Ornitológusok Egyesülete (British Ornithologists Union), Német Madártani Társaság (Deutsche Ornithologische Gesellschaft), Bajor Madártani Társaság (Ornithologische Gesellschaft in Bayern), Finn Ornitológusok Egyesülete (Ornitologisk Föreningen i Finland), Ausztriai Madártani Egyesület (Österreichische Verein für Vogelkunde).

Eközben a nemzetközi madárvédelemben is történtek előrelépések, melynek eredményeként 1902-ben egyezményt írtak alá Párizsban. Ettől kezdve a MOK feladatainak köre kibővült az aktív madárvédelmi tevékenységek ellátásával is, Csörgey Titusz vezetésével. Természetesen a vonuláskutatás fejlesztése sem szorult háttérbe. Az adatok feldolgozását matematikai módszerekkel igyekeztek erősíteni, Schenk Jakab személyével. Ő volt, kinek javaslatára, a világon harmadikként, 1908-ban Magyarországon is sikerrel bevezették a rendszeres madárgyűrzést [10;7]. Az aktív madárvédelem részét képezte továbbá a mesterséges fészkelőhelyek és madáretetők létesítése is [6]. Hatékony természetvédelmet azonban nem lehet anélkül folytatni, hogy természeti értékeinket meg ne ismeretnénk a társadalom tagjaival [10]. Ezzel valószínű összefüggésben jelentek meg a századforduló ismeretterjesztő munkái. Ilyen például az először 1901-ben kelt A madarak hasznáról és káráról című könyv is [5], melyben több, mint 330 magyar madárnév van felsorolva. Az 1918-as névjegyzékben már 410 tudományos madárnév található [2].

Szirti sas (*Aquila chrysaetos*)

Egy fenséges megjelenésű madár, angol nyelven „arany sas” megnevezéssel illetik. Az *Aquila* folyóiratunk címlapján sokáig szerepelt. Világ és európai viszonylatban nem veszélyeztetett, azonban Magyarországon fokozottan védett faj (eszmei értéke 500 000,- Ft).

A magas hegységek tipikus faja, az északi félteke egészén elterjedt. Kanadai populációi rendszeres vonulók, de más területeken, így hazánkban is egész évben megfigyelhetők. Elsősorban sziklaparkányokon fészkelnek, de a hazai párok a Zemplénben fán költenek. A szülők nagymértékben összedolgoznak a fészkek építése során. Általában két tojást raknak. Közepes méretű emlősökkel (hőrcsög, nyúl) és madarakkal táplálkoznak. Testhossza 75-88 cm, szárnyfesztávolsága 204-220 cm. A hím átlagos testtömege 2,8-4,6 kg, a tojó valamelyest nehezebb, 3,8-6,7 kg.

Hazai fészkelő állománya 4-5 párra tehető, augusztustól márciusig több téli kóborló is megfigyelhető nálunk. 1951 óta 34 egyedet gyűrűztek meg Magyarországon, melyek közül nem volt regisztrált megkerülés. Külföldi gyűrűs példányt 6-ot regisztráltak hazánkban, melyek közül a legidősebb közel három éves volt és a legtávolabbi (1786 km) madár Finnországból érkezett hozzánk. [11]

A fentiek is bizonyítják, hogy az 1900-as évek első felében már jelentős mennyiségű információ gyűlt össze a madarokról, sőt a madarak őseiről is [7;8]. 1933-ban Lambrecht Kálmán foglalta össze a madárösökről felhalmozódott ismereteket a *Handbuch der Paleoornithologie* című könyvében. Szép számmal gyűltek fészkeljétek és tojások is (többek között Cerva Frigyes, Agárdy Ede, Radetzky Dezső gyűjteményei), melyeknek egy jelentős része, sajnos adatközlés nélkül elpusztult a második világháború során [4].

A Madártani Intézet nem volt könnyű helyzetben a gazdasági válság, majd a második világháború következtében. Sajnos személyes és politikai ellentétek is nehezítették a kutatások finanszírozását. 1928-ban megalakították a Magyar Ornitológusok Szövetségét és később kisebb szerveződések is létrejönnek, mint például a Tiszántúli Madárvédelmi Egyesület Nagy Jenő kezdeményezésével vagy Páldy Géza Mecseki Madárvédő Egyesülete. Szerencsére az ifjú madarászok, Keve András, Udvardy Miklós és mások tevékenységének köszönhetően a háború végével nem ért véget a magyar madártan története.

Ajánlás és köszönetnyilvánítás

Az eddig közölt, valamint a továbbiakban ismertetendő adatok összegyűjtése során olyan dokumentumokba nyertem bepillantást, melyek már önmagukban is értékesek. Nem egyet már a korabeli magyar nyelv ékessége és saját műveltségünk kitágítása végett érdemes elolvasni, ha erre lehetősége van a Kedves Olvasónak. Ezért ezt az összeállítást és az irodalomjegyzéket ajánlom mindazoknak, akik szeretnének behatóbban elmélyülni a magyar madártan történetében és a madarak világában. Köszönöm a közlési lehetőséget a 150 éves Természet Világa folyóiratnak és a kéziratához fűzött megjegyzéseit Varga Zoltánnak, valamint Végvári Zsoltnak. Nagy segítségemre volt Temesi Veronika, a Keve András Madártani és Természetvédelmi Szakkönyvtár munkatársa, a cikksorozat forrásainak felkutatásában és digitalizálásában.

NAGY JENŐ

IRODALOM

- Chernel, I. 1888. A honi madártan történetéből III: A madártan kifejlődése a Kir. Magy. Természettudományi Társulat alapításától napjainkig, azaz 1841-től 1888-ig. *Természettudományi Közlöny*, 20: 55–62.
- Chernel, I. 1918. A Magyar Birodalom madarainak névjegyzéke. *Aquila*, 25, melléklet: 3–76.
- Csőrgy, T. 1904. Madártani töredékek Petényi J. Salamon irataiból. *Hornvánszky Viktor Császári és Királyi udvari Könyvnyomdája*, Budapest.
- Haraszthy, L. 2015. Magyarországi tojásgyűjtemények katalógusai. *Pro Vértes Nonprofit Zrt.*, Csákvár.
- Herman, O. 1904. A madarak hasznáról és káráról. *A Magyar Királyi Földművelésügyi Miniszter Kiadványai*, Budapest.
- Herman, O. 1907. Az 1902-ik évi nemzetközi madárvédelmi egyezmény és Magyarország. *Hornvánszky Viktor Császári és Királyi udvari Könyvnyomdája*, Budapest.
- Keve, A. 1994. Adatok a magyar madártan történetéből 1300-1944. *Aquila* 101: 9–40.
- Nagy, J. 2015. Madárösök a Kárpát-medencében. *Természet Világa* 146, 9: 402–404.
- Nagy, J. 2018. Kultúra, hitvilág, mitológia: titokzatos madarak. Szakács, J., Szendrei, Á., Véber, Z., Végh, L. V., Zilahy, A. (szerk.): „A mi tendenciáink...” Szakkollégiumi Tanulmányok 6. *Hatvani István Szakkollégium, Kapitális Kft*, Debrecen, pp. 130–142.
- Udvardy, M. 1993. A magyar madártan nemzetközi szerepe és megítélése a Magyar Ornitológiai Központ alapításától napjainkig. *Aquila*, 100: 21–29.
- Forrás: Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület (2018) Magyarország madarai: Szirti sas. <http://www.mme.hu/magyarorszagmadarai/madaradatbazis-aquchr>

KÉPEK

Nyitókép: Fortepan

- Pusztai ölyv (*Buteo rufinus*); Avifauna Neerlandica Csörgy Titusz
- Egerészölyv alfaj (*Buteo buteo* ssp.); Avifauna Neerlandica Csörgy Titusz
- Tojó és hím kék vércse (*Falco vespertinus*); Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról (1914) Csörgy Titusz
- Kék vércse; Avifauna Neerlandica Csörgy Titusz
- Feldegg-sólyom (*Falco biarmicus*); Aquila 1897. Nécsey István
- Egerészölyv; Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról (1914) Csörgy Titusz

Szirti sas fénykép: Csonka Péter